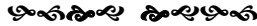

*Γενική Εισαγωγή
στον Βουδισμό*

**Bhikkhu Nyānadassana
(Ιωάννης Τσέλιος)**

*

**Athens Theravada Center
2024**

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Βουδισμός

Η Διδασκαλία του Βούδα, γνωστή ως Βουδισμός, ήταν πολύ διαδεδομένη πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, ιδιαίτερα μετά τις αλλαγές στο πολιτικό σύστημα στην Κίνα και στις γειτονικές χώρες, η διάδοσή της επηρεάστηκε, κι έτσι έγινε η τέταρτη μεγαλύτερη θρησκεία μετά τον Χριστιανισμό, τον Ινδουισμό και το Ισλάμ. Σήμερα, περίπου 520 εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ακολουθούν τον Βουδισμό, με μερικά εκατομμύρια να βρίσκονται στη Δύση.

Η λέξη «Βουδισμός» προέρχεται από τη λέξη *buddha*, η οποία, με τη σειρά της, προέρχεται από τη λέξη *buddhi* και *bodhi*. Αυτές οι λέξεις σημαίνουν κυριολεκτικά «διάνοια», «νοημοσύνη», «σοφία» ή «ανώτατη γνώση». Αναφέρονται πιο συγκεκριμένα στη νοημοσύνη και στην ανώτατη γνώση που κατέχει ένας Βούδας χάρη στην πλήρη κατανόηση των Τεσσάρων Ευγενών Αληθειών,¹ τις οποίες θα αναλύσουμε στα ακόλουθα κεφάλαια. Ωστόσο, στις δυτικές γλώσσες μεταφράζονται μεταφορικά ως «Φώτιση» ή «Αφύπνιση», και η παράγωγη λέξη «*Buddha*» ως «Φωτισμένος» ή «Αφύπνισμένος».

Ο ιδρυτής του Βουδισμού ήταν ο Σιντχάτχα Γκόταμα,² γνωστός ως ο ιστορικός Βούδας Γκόταμα, ο οποίος γεννήθηκε, σύμφωνα με επίσημη ανακοίνωση της Ουνέσκο, το έτος 623 π.Χ., περίπου πριν από 2.646 χρόνια.³ Πέτυχε τη Φώτιση σε ηλικία τριάντα πέντε ετών, δίδαξε επί σαράντα πέντε χρόνια και πέθανε ειρηνικά σε ηλικία ογδόντα ετών.

¹ «*Imesaṃ... catunnaṃ ariyasaccānaṃ yathābhūtaṃ abhisambuddhattā... Sammā Sambuddho 'ti vuccati*». S V, *Sammāsambuddha-sutta*, σ. 433.

² *Siddhattha Gotama* ή *Siddhārtha Gautama* στα σανσκριτικά.

³ <https://whc.unesco.org/en/list/666>.

Η ιστορικότητα του Βούδα

Υπάρχουν πολλά αδιάσειστα στοιχεία που υποστηρίζουν τη γνησιότητα της ιστορικής προσωπικότητας του Βούδα Γκόταμα, τα οποία είναι πολύ περισσότερα και πιο εντυπωσιακά από ό,τι είναι ευρύτερα γνωστό. Παρόλο που μερικές μεταγενέστερες αφηγήσεις για τη ζωή του, όπως η ιστορία της γέννησης, της Φώτισης και του θανάτου του, είναι μερικές φορές συνυφασμένες με μύθους και θρύλους, υπάρχουν αρχαιολογικά, κειμενικά και επιγραφικά στοιχεία που παρέχουν μια αξιόπιστη ιστορική βάση για την ύπαρξή του. Συγκεκριμένα:

1. *Αρχαιολογικά στοιχεία:* Η ανακάλυψη αρχαίων πόλεων, μνημείων και επιγραφών σε διάφορες τοποθεσίες που σχετίζονται με τη ζωή του Βούδα έχει προσφέρει απτά στοιχεία για την ύπαρξή του. Μερικές από τις πιο σημαντικές τοποθεσίες είναι το Λούμπινη (ο τόπος γέννησής του), η Μποντ Γκάγια (όπου πέτυχε τη Φώτιση), το Σάρνατ (όπου έδωσε το πρώτο του κήρυγμα) και η Κουσινάρα (όπου πέθανε).

2. *Κειμενικά στοιχεία:* Τα πρώιμα βουδιστικά κείμενα, όπως ο Κανόνας Πάλι, περιέχουν Ομιλίες που αποδίδονται στον Βούδα και συνδέονται με αφηγήσεις για τη ζωή του. Αυτά τα κείμενα μεταδόθηκαν προφορικά και αργότερα, τον 1ο αιώνα π.Χ., αποτυπώθηκαν γραπτώς. Ωστόσο, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο και τις διδαχές που αποδίδονται στον Βούδα, οι οποίες έχουν επιβεβαιωθεί από ιστορικούς μελετητές. Η ακρίβεια και η αυθεντικότητά τους υποστηρίζεται από το γεγονός ότι παρέχουν πληροφορίες για ιστορικούς να καταγράψουν την ιστορία της Ινδίας κατά τη διάρκεια του 5ου και 6ου αιώνα π.Χ. Τα κείμενα αντιπροσωπεύουν τα αρχαιότερα αξιόπιστα γραπτά αρχεία στην Ινδία, καθώς παρέχουν μια εμπειριστατωμένη εικόνα του κοινωνικο-οικονομικού, πολιτιστικού και πολιτικού πε-

ριβάλλοντος και των συνθηκών στη διάρκεια της ζωής του Βούδα, καθώς και των συγχρόνων του, όπως ο βασιλιάς Bimbisara, ο βασιλιάς Pasenadi Kosala κ.λπ. Τα ονόματα των τόπων όπου σημειώθηκαν σημαντικά γεγονότα στη διάρκεια της ζωής του Βούδα και τα οποία καταγράφονται στα κείμενα εξακολουθούν να υφίστανται ακόμα και σήμερα, ελαφρώς τροποποιημένα ως προς την ορθογραφία και την προφορά, π.χ. *Rājagaha* ► *Rājagriha*, *Rājgir*.

3. *Επιγραφές*: Τα διατάγματα του αυτοκράτορα Ασόκα (βασίλευσε μεταξύ 268 και 232 π.Χ.), ενός ισχυρού ηγεμόνα που ασπάστηκε τον Βουδισμό και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διάδοσή του, παρέχουν επιγραφικά στοιχεία για την ύπαρξη του Βούδα. Αυτές οι επιγραφές, που βρέθηκαν σε ολόκληρη την ινδική χερσόνησο, αναφέρονται στον Βούδα και στις διδασχές του.

4. *Τα λείψανα του Βούδα*: Μετά τον θάνατο του Βούδα, το σώμα του αποτεφρώθηκε και τα λείψανά του διαμοιράστηκαν σε οκτώ βασιλεια στην Ινδία. Κάθε βασιλιάς έχτισε ένα μνημείο για να τοποθετήσει το μερίδιο των λειψάνων που του είχε δοθεί. Δύο αιώνες αργότερα, ο αυτοκράτορας Ασόκα συνέλεξε πολλά από αυτά τα λείψανα και τα διένειμε σε όλη την αυτοκρατορία του. Οι επιγραφές σε αυτά επιβεβαιώνουν ότι τα λείψανα ανήκουν στον Βούδα Γκόταμα. Ορισμένα από αυτά τα λείψανα που δεν άγγιξε ο αυτοκράτορας Ασόκα ανακαλύφθηκαν πριν από εκατό χρόνια και οι επιγραφές τους αποδεικνύουν την αυθεντικότητά τους.

5. *Ιστορική συγχρονικότητα*: Ο Βούδας αναφέρεται στα έργα άλλων σύγχρονων Ινδών φιλοσόφων και θρησκευτικών προσωπικοτήτων, όπως ο ηγέτης Μαχάβιρα των Τζαϊνιστών και οι πρώιμοι στοχαστές των Ουπανισάδων. Το γεγονός αυτό αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο που αποδεικνύει την ύπαρξη του Βούδα και του συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου.

Παρότι είναι σημαντικό να προσεγγίζουμε τη μελέτη της ζωής του Βούδα με κριτική ματιά, λαμβάνοντας υπόψη το ενδεχόμενο της υπερβολής και της παραποίησης με την πάροδο του χρόνου, τα διαθέσιμα αποδεικτικά στοιχεία υποστηρίζουν την ιστορικότητα του Βούδα Γκόταμα ως πραγματικής προσωπικότητας που έζησε στην αρχαία Ινδία και ίδρυσε τον Βουδισμό. Στο Κεφ. Ι θα γίνει λεπτομερής αναφορά στα εν λόγω αποδεικτικά στοιχεία, ιδιαίτερα στα αρχαιολογικά.

Τι είναι ο Βουδισμός;

Πολλοί άνθρωποι αναρωτιούνται τι είναι ο Βουδισμός. Ο Βουδισμός, όπως διδάχθηκε από τον ιδρυτή του, τον ιστορικό Βούδα Γκόταμα, αποτελεί στην πρωτότυπη και αυθεντική μορφή του μια πρακτική φιλοσοφία, ψυχολογία και ηθική. Είναι μια πρακτική φιλοσοφία ή αλλιώς «σοφία» (*paññā*), καθώς δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην άμεση πραγμάτωση της γνώσης μέσω της πρακτικής άσκησης. Όπως έχει δηλώσει ο ίδιος ο Βούδας: «Αυτή η Διδασκαλία είναι για τους σοφούς και όχι για τους άσοφους».⁴ Επίσης, αποτελεί πρακτική ψυχολογία, καθώς ασχολείται με την αυτογνωσία, την αυτοπαρατήρηση, την ανάλυση του νου, των σκέψεων, της συνείδησης, των συναισθημάτων, των γνωστικών διαδικασιών και των νοητικών ιδιοτήτων. Ασχολείται συνάμα με τη δυστυχία, την οδύνη, τον πόνο και την ταλαιπωρία που προκαλούνται από αυτά τα ψυχολογικά φαινόμενα και αποσκοπεί στην απελευθέρωση από κάθε μορφή υπαρξιακής δυστυχίας μέσω μιας πρακτικής μεθόδου που συνδυάζει τη σοφία (*paññā*), την ηθική διαγωγή (*sīla*) και την αυτοσυγκέντρωση (*samādhi*).

Έτσι, ο Βουδισμός παρουσιάζει ένα σύστημα σκέψης με πρακτικά εφικτό τρόπο ζωής, το οποίο οδηγεί τον άνθρωπο στη

---

⁴ «*Pañnavato ayaṃ dhammo, nāyaṃ dhammo duppaññassa*»: A IV, *Anuruddhamahāvītakka-sutta*, σ. 232· D III, *Dasuttara-sutta*, σ. 287.

συνειδητοποίηση της ορθής γνώσης και της υπέρτατης Αλήθειας για την κατανόηση της φύσης του υπαρξιακού πόνου (*dukkha*) και της πορείας για την παύση του (*nirodha*).⁵ Οι Τέσσερις Ευγενείς Αλήθειες και η Ευγενής Οκταμελής Οδός είναι κεντρικές για τη βουδιστική φιλοσοφία. Αυτές οι διδαχές υπογραμμίζουν την ενδυνάμωση της ενσυνειδητότητας, την ηθική διαγωγή, τη σοφία και τη συμπόνια ως βασικά συστατικά της πορείας προς την απελευθέρωση από τον κύκλο του υπαρξιακού πόνου. Αυτό το καταφέρνει ο άνθρωπος μόνο με τη δική του προσπάθεια, χωρίς να στηρίζεται σε υπερφυσικές ή μεταφυσικές δυνάμεις και οντότητες έξω από αυτόν. Ο άνθρωπος είναι ο κύριος του εαυτού του, και μόνο αυτός με τις πράξεις του στο παρόν μπορεί να καθορίσει και να εξουσιάσει το μέλλον του.

Παρ' όλα αυτά, ο Βούδας ήταν ένας άνθρωπος τόσο τέλειος, ώστε άρχισε να θεωρείται στη λαϊκή θρησκεία υπεράνθρωπος, με μεταφυσικές, υπερβατικές, μυθικές και θείες ιδιότητες. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησε στη θεοποίηση ή αποθέωση του ιστορικού Βούδα στις μεταγενέστερες μορφές του Βουδισμού, όπως ο Μαχαγιάνα και ο Βατζραγιάνα. Μάλιστα, πολλοί ακόλουθοί τους πιστεύουν ότι ο Βούδας είναι ακόμα ζωντανός και ζει σε κάποιο είδος υπερβατικού κόσμου όπου μπορεί να εισακούσει τις προσευχές τους. Αυτές οι μεταγενέστερες βουδιστικές σχολές έχουν κάνει τον Βουδισμό τους θρησκεία.

Τύποι Βουδισμού

Υπάρχουν σήμερα πολλοί διαφορετικοί τύποι Βουδισμού, λόγω της νόθευσης, της παραποίησης και της διαστρέβλωσης της αρχικής Διδασκαλίας του ιστορικού Βούδα Γκόταμα από τις μεταγενέστερες γενιές, όπως ο ίδιος ο Βούδας, ο θεμελιωτής

⁵ «*Dukkhañceva dukkhassa ca nirodhaṃ*»: S III, *Anurādhā-sutta*, σ. 118.

του Βουδισμού, προέβλεψε στην Ομιλία του «Η Παραμόρφωση της Αληθινής Διδασκαλίας».⁶

Οι βασικοί τύποι του Βουδισμού είναι ο Τεραβάδα (*Theravāda*), ο Μαχαγιάνα (*Mahāyāna*) και ο Βατζραγιάνα (*Vajrayāna*). Τεραβάδα σημαίνει «Σχολή των Πρεσβύτερων», Μαχαγιάνα σημαίνει «Μεγάλο Όχημα» και Βατζραγιάνα σημαίνει «Διαμαντένιο Όχημα». Οι Μαχαγιάνα και Βατζραγιάνα αναπτύχθηκαν αρκετούς αιώνες μετά τον Τεραβάδα.

Ο Τεραβάδα—ο όρος *Hīnayāna* ή «Μικρό όχημα»⁷ δεν χρησιμοποιείται πλέον σε ενημερωμένους κύκλους—έχει επικρατήσει κυρίως σε χώρες της νότιας Ασίας, όπως η Σρι Λάνκα, το Μιανμάρ (Βιρμανία), η Ταϊλάνδη, η Καμπότζη και το Λάος. Ο Μαχαγιάνα έχει κυριαρχήσει στην Κίνα (όπου υπάρχει και η παράδοση του Τσαν), στο Βιετνάμ, στην Ινδονησία, στην Κορέα και στην Ιαπωνία (όπου υπάρχει και η παράδοση του Ζεν). Αφετέρου, ο Βατζραγιάνα είναι μια μορφή Βουδισμού που συναντάται στο Θιβέτ, στη Μογγολία, στο Μπουτάν, στο Σικίμ και στο Νεπάλ και έχει έντονες επιρροές από τον Ινδουισμό, τον Ταντρισμό και τον Σαμανισμό—ένα σύστημα δοξασιών και μαγικών τελετουργιών που βασίζεται στην πίστη της δύναμης των σαμάνων. Περιλαμβάνει απόκρυφες, εσωτερικές (Ταντρικές) διδασκαλίες και άλλες μορφές αφοσίωσης μέσω μουσικής, ψαλμωδίας, μάντρα, μούντρα, μυστικιστικών διαγραμμάτων, λατρείας θεοτήτων, κ.λπ. Αν και ο Βατζραγιάνα αφορά μόνο το 5% των βουδιστών παγκοσμίως, είναι πολύ δημοφιλής και πιο γνωστός από τις άλλες δύο σχολές στους ανθρώπους της Δύσης.

---

⁶ S II, *Saddhammappatirūpa-sutta*, σ. 223

⁷ Είναι παγκοσμίως αποδεκτό από σοβαρούς μελετητές ότι οι όροι *Hīnayāna* και *Mahāyāna* είναι μεταγενέστερες επινοήσεις και εμφανίστηκαν κατά την αρχή της χριστιανικής εποχής. Ο Τεραβάδα υπήρχε ήδη πολύ προτού δημιουργηθούν αυτοί οι όροι. Μετά τα εγκαίνια της Παγκόσμιας Αδελφότητας Βουδιστών (*World Fellowship of Buddhists*) το 1950, όσοι είναι καλά ενημερωμένοι, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, χρησιμοποιούν τον όρο *Theravāda*, και όχι τον όρο *Hīnayāna*, όταν αναφέρονται στον Βουδισμό που επικρατεί στις χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας.

Ο βασικός λόγος είναι ότι, μετά την εισβολή των Κινέζων στο Θιβέτ το 1959, πολλοί Θιβετιανοί κατέφυγαν ως εξόριστοι στην Ινδία και στη συνέχεια διάφοροι Λάμα και μοναχοί κατέληξαν στη Δύση αποκτώντας χιλιάδες οπαδούς. Ο Δαλάι Λάμα είναι ο γνωστότερος εκπρόσωπος του Βατζραγιάνα στον κόσμο.

Όλες οι σχολές του Βουδισμού δέχονται ότι ο Κανόνας Πάλι (*Pāli*) εμπεριέχει τις αυθεντικές γραπτές διδαχές του Βούδα, παρόλο που κάποιες απ' αυτές τις σχολές δεν τους δίνουν την απαραίτητη σημασία, αλλά στηρίζονται σε αμφιλεγόμενες και μεταγενέστερες διδασκαλίες επηρεασμένες από τον Ινδουισμό, την τάντρα και τον σαμανισμό και άλλες τοπικές θρησκείες, παραδόσεις και δοξασίες, αποδίδοντας στον Βούδα μεταφυσικές και θείες ιδιότητες.

Ο Τεραβάδα είναι η αρχαιότερη σχολή του Βουδισμού που έχει διατηρηθεί έως σήμερα και δέχεται μόνο τις διδαχές του Κανόνα Πάλι ως αυθεντικές, προσεγγίζοντας τον Βούδα δίχως να του αποδίδει μεταφυσικές και θείες ιδιότητες όπως συνέβη μεταγενέστερα. Οι Μαχαγιάνα και Βατζραγιάνα έχουν συμπεριλάβει διδασκαλίες μεταγενέστερες του Κανόνα Πάλι, η αυθεντικότητα των οποίων αμφισβητείται από τον Τεραβάδα και από σοβαρούς λόγιους και μελετητές.

Σύμφωνα με την παράδοση, το όνομα Τεραβάδα προέρχεται από το γεγονός ότι ο Κανόνας Πάλι καθορίστηκε σε μια Σύνοδο τρεις μήνες μετά τον θάνατο του Βούδα, από 500 πρεσβύτερους μαθητές του (*Thera*), όλοι τους αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρες των διδασκαλιών του και μάλιστα Άξιοι (*Arahant*), δηλαδή είχαν πετύχει το υψηλότερο επίπεδο Φώτισης. Εδραίωσαν έτσι την αυθεντική Διδασκαλία, που θεωρείται η πιο ορθόδοξη, κατανεμημένη σε τρεις συλλογές που ονομάζονται «Τριμερής Κανόνας» (*Tiṛīṭaka*), και η οποία διατηρείται έως την εποχή μας κυρίως σε χώρες της νότιας Ασίας. Ονομάζεται μερικές φορές «Νότιος Βουδισμός», «Πρωτοβουδισμός», «Πρώιμος Βουδισμός» ή «Βουδισμός Πάλι (*Pāli*)».

Σε επιστημονικό επίπεδο έχει αποδειχθεί η αυθεντικότητα του Κανόνα Πάλι με βάση τις αρχαιολογικές μελέτες των στύλων του Ασόκα, του μεγάλου Ινδού βουδιστή αυτοκράτορα που βασίλευσε από το 268 μέχρι το 232 π.Χ. Ο Ασόκα, 250 χρόνια μετά τον θάνατο του Βούδα, έδωσε εντολή να ανεγερθούν εκατοντάδες στύλοι σε όλη σχεδόν την αυτοκρατορία του, με χαραγμένες τις διδαχές του Βούδα σε διάφορες ινδικές διαλέκτους, στα ελληνικά και στα αραμαϊκά. Η σύγκριση αυτών των κειμένων με τα κείμενα του Κανόνα Πάλι από αρχαιολόγους, ιστορικούς μελετητές και λόγιους απέδειξε την αυθεντικότητα του Κανόνα.

Όλα τα άλλα κείμενα του Μαχαγιάνα και Βατζραγιάνα γράφτηκαν μεταγενέστερα και δεν έχει αποδειχθεί η αυθεντικότητά τους, ειδικά όσον αφορά τα σημεία που έρχονται σε αντίφαση με τον Κανόνα Πάλι ή δεν αναφέρονται σ' αυτόν. Τα περισσότερα απ' αυτά τα κείμενα είναι γραμμένα σε μια υβριδικού τύπου σανσκριτική, η οποία δεν υπήρχε την εποχή του Βούδα. Πολλά απ' αυτά υπάρχουν στην κινεζική και στη θιβετανική γλώσσα, και ουσιαστικά είναι μεταφράσεις από την υβριδική σανσκριτική. Περιέχουν πολλά στοιχεία που δεν υπήρχαν στα αρχαιότερα συγγράμματα, λόγου χάρη πάρα πολλές αφηγήσεις για διάφορους Βούδες—τόσους όσους και η άμμος του Γάγγη—οι οποίοι λέγεται ότι έζησαν αναρίθμητα εκατομμύρια χρόνια και ο καθένας ηγούνταν ή ηγείται του δικού του βουδικού κόσμου. Επίσης, γράφουν ότι οι Βούδες και οι Μποτισάτβα (δηλαδή όντα επίδοξα να γίνουν Βούδες) ζουν διασκορπισμένοι σε διάφορες εποχές και επίπεδα της ύπαρξης ως υπερβατικά και υπερκόσμια όντα στα οποία πρέπει κάποιος να πιστεύει και να τα προσκυνά για να αποκτήσει τη «θεία χάρη» τους. Τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται από αντιθέσεις, αχαλίνωτη φαντασία, παραστατικές φιγούρες και αμέτρητες επαναλήψεις.

Η έρευνα σύγχρονων λόγιων και μελετητών, ιδιαίτερα Ινδολόγων και Βουδολόγων, που έχουν κρίνει την πηγή και την ιστορικότητα της παράδοσης Μαχαγιάνα, έχει καταστήσει αδύ-

νατο να αποδεχθούν ότι οι Σούτρες του Μαχαγιάνα διδάχθηκαν από τον ιστορικό Βούδα.⁸ Επίσης, η γλώσσα και το ύφος κάθε σωζόμενης Μαχαγιάνα Σούτρας αρμόζει περισσότερο σε μεταγενέστερα ινδικά κείμενα παρά σε κείμενα που θα μπορούσαν να είχαν κυκλοφορήσει στην εποχή του Βούδα.⁹ Εξάλλου, οι μελετητές δεν έχουν τη δυνατότητα να γνωρίζουν ποιος ακριβώς συνέθεσε και συνέταξε αυτά τα κείμενα, τα οποία είναι ουσιαστικά ανώνυμα λογοτεχνικά έργα που γράφτηκαν μεταγενέστερα.¹⁰

Οι βουδιστές Μαχαγιάνα επικαλέστηκαν διάφορους λόγους ώστε να εξηγήσουν το γεγονός ότι οι Σούτρες τους εμφανίστηκαν πολύ αργότερα. Ένας τέτοιος λόγος είναι ότι είχαν κρυφτεί στη χώρα των *Nāga* (θεότητες φίδια, ερπετά, δράκοι) μέχρι να φτάσει η κατάλληλη στιγμή για τη διάδοσή τους.¹¹ Ο ινδολόγος καθηγητής Warder επισημαίνει επίσης ότι ο θιβετιανός ιστορικός Tāranātha (1575–1634) διακήρυξε ότι αφότου ο Βούδας δίδαξε τις Σούτρες, εξαφανίστηκαν από τον ανθρώπινο κόσμο και κυκλοφορούσαν μόνο στον κόσμο των *Nāga*. Όπως αναφέρει ο Warder: «Αυτό ισοδυναμεί με την παραδοχή ότι δεν υπήρχαν τέτοια κείμενα μέχρι τον 2ο αιώνα μ.Χ».¹²

Ο Βατζραγιάνα λέγεται μερικές φορές και Μαντραγιάνα (*Mantrayāna* – Μάντρα Όχημα) επειδή σ' αυτόν ένα βασικό χαρακτηριστικό είναι η χρήση των μάντρα, δηλαδή μια σειρά συλλαβών με ή χωρίς νόημα, οι οποίες απαγγέλλονται για πολλή ώρα. Λέγεται επίσης και Ταντραγιάνα (*Tantrayāna* – Εσωτε-

⁸ Williams (2008): *Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundations*. Taylor & Francis, σ. 39.

⁹ Warder, A.K. *Indian Buddhism*. Motilal Banarsidass, Delhi. 3rd revised edition, σ. 336.

¹⁰ Skilton, Andrew T (1999): «*Dating the Samādhirāja Sūtra*». *Journal of Indian Philosophy*. 27 (6): σ. 635.

¹¹ McMahan, David (1998): «*Orality, writing and authority in South Asian Buddhism: visionary literature and the struggle for legitimacy in the Mahayana*». *History of Religions*. 37 (3): 249–274.

¹² Warder, A. K. (1999): *Indian Buddhism*. Motilal Banarsidass, Delhi. 3rd revised edition, σ. 336.

ρικό Όχημα) επειδή διακρίνεται από έντονη εσωτερικότητα και αποκρυφισμό, με έμφαση στη χρήση τελετουργιών, προσευχών, μαγικών τελετών, σεξουαλικών πράξεων, καθώς και σε πνευματιστικές λατρευτικές εκδηλώσεις προς τον γκούρου. Είναι βαθιά επηρεασμένος από τον Σιβαϊσμό (*Shaivism*), τη λατρεία του ινδουιστικού θεού Σίβα. Για να μάθει κάποιος τις περίπλοκες τελετουργίες, πρέπει απαραίτητα να εκπαιδευτεί από τους λεγόμενους Λάμα, από τους οποίους οι πιο γνωστοί είναι ο Δαλάι Λάμα και ο Πάντσεν Λάμα. Όταν πεθαίνει ένας Λάμα, ψάχνουν να βρουν κάποιο παιδί στο οποίο λέγεται ότι έχει μετενσαρκωθεί ο Λάμα, για να τον αντικαταστήσει. Οι Λάμα έπαιζαν επίσης τον ρόλο δασκάλων, γιατρών, φεουδαρχών και πολιτικών ηγεμόνων. Γι' αυτό ο Βατζραγιάνα ή ο Θιβετανικός Βουδισμός αναφέρεται και ως Λαμαϊσμός. Τις τελευταίες δεκαετίες στον Βατζραγιάνα υπάρχει σχίσμα μεταξύ των υποστηρικτών του Δαλάι Λάμα και των υποστηρικτών του Ντόρτζε Σούγκντεν (*Dorje Shugden*), μιας προστατευτικής θεότητας της σέκτας ή σχολής των Γκελούκπα. Αυτό το σχίσμα, που είναι κυρίως υπόθεση πολιτικής εξουσίας, έχει απασχολήσει τα διεθνή μέσα και έχει διχάσει τη θιβετανική κοινότητα σ' όλο τον κόσμο. Επίσης, πολλά οικονομικά και σεξουαλικά σκάνδαλα και από τις δύο πλευρές των Θιβετανών έχουν δημοσιευθεί και δημοσιοποιηθεί από το BBC, τους *New York Times*, την *Daily Telegraph* και άλλα διεθνή μέσα.

Ο Μαχαγιάνα και ο Βατζραγιάνα με τη σειρά τους διαιρούνται σε πολυάριθμες ομάδες και αιρέσεις, πολλές από τις οποίες είναι επίσης έντονα επηρεασμένες από τοπικούς πολιτισμούς και παραδόσεις. Το αποτέλεσμα είναι πλέον να έχει εξαφανιστεί σε αυτές η πρωτότυπη Διδασκαλία, εκτός από ελάχιστα απομεινάρια. Απομακρύνθηκαν πάρα πολύ από το πρότυπο που είχε συλλάβει αρχικά ο ιστορικός Βούδας και που έχει καταγραφεί στον Κανόνα Πάλι.

Ο μέσος ακόλουθος αυτών των σχολών Βουδισμού ασχολείται απλώς με τη λατρεία ειδώλων και λειψάνων, θεών και

δαιμόνων, πνευμάτων και προγόνων, καθώς και με την τέλεση πολλών άλλων τελετουργιών και πράξεων που δεν έχουν καμιά σχέση με όσα δίδαξε ο Βούδας Γκόταμα.

Ο Βούδας είχε πει πως η Γνήσια Διδασκαλία (*Saddhamma*) εξαφανίζεται όταν συντελείται νόθευση, παραποίηση και διαστρέβλωση της Γνήσιας Διδασκαλίας (*saddhamma-patirūpaka*). «Δεν είναι τα στοιχεία της γης, του ύδατος, της φωτιάς και του αέρα που αναγκάζουν τη Γνήσια Διδασκαλία να εξαφανιστεί, αλλά οι ανόητοι άνθρωποι που εμφανίζονται και την αναγκάζουν να εξαφανιστεί», τόνισε.¹³

Νόθευση, παραποίηση και διαστρέβλωση της Γνήσιας Διδασκαλίας συνιστούν κείμενα και συγγράμματα διαφορετικά από την αυθεντική Διδασκαλία του Βούδα όπως υπάρχει στον Κανόνα Πάλι και όπως έχει επικυρωθεί από τις τρεις βουδιστικές Συνόδους—δηλαδή την πρώτη Σύνοδο τρεις μήνες μετά τον θάνατο του Βούδα, τη δεύτερη Σύνοδο 100 χρόνια αργότερα και την τρίτη Σύνοδο περίπου 250 χρόνια μετά τον θάνατό του. Όλες οι Σύνοδοι συμφώνησαν ως προς την αυθεντικότητα και την ακρίβεια της Διδασκαλίας του Βούδα.

Ο Κανόνας Πάλι

Ο Κανόνας Πάλι είναι ο πιο ολοκληρωμένος σωζόμενος βουδιστικός Κανόνας και αποτελεί την επίσημη συλλογή γραφών στη βουδιστική παράδοση Τεραβάδα, όπως διατηρήθηκε στην αρχαία ινδική γλώσσα *πάλι* (*pāli*). Η αρμονία που χαρακτηρίζει τον Κανόνα υποδηλώνει ότι πρόκειται για σύστημα σκέψης που αναπτύχθηκε από έναν νου—από τον Βούδα. Η έκδοση του Κανόνα της Σρι Λάνκα είναι η πιο πλήρης.

Στην κυριολεξία, *pāli* σημαίνει «γραμμή» ή «κείμενο» και αναφέρεται στο πρωτότυπο κείμενο του Κανόνα, σε αντιπαροβολή με τα επεξηγηματικά σχόλια (*aṭṭhakathā*) που γράφτηκαν

¹³ S II, *Saddhammapatirūpaka-sutta*, σ. 224.

αργότερα. Επομένως, η φράση «γλώσσα *Pāli*» δηλώνει βασικά τη «γλώσσα του Κειμένου», η οποία συνδέεται στενά με τη γλώσσα Μάγκαδι (*Māgadhī*)—κοινή και δημόδια γλώσσα της αρχαίας Ινδίας, προερχόμενη από τη Μέση Ινδο-Άρια γλώσσα Πράκριτ—την οποία μιλούσε ο Βούδας και αποτέλεσε τη λογοτεχνική γλώσσα του Βουδισμού Τεραβάδα.

Ο Κανόνας Πάλι αποτελείται από κείμενα, τα οποία η σχολή Τεραβάδα δέχεται ως τη Γνήσια Διδασκαλία (*Saddhamma*) του Βούδα και ως τα αυθεντικά ιερά κείμενα. Πρόκειται για περίπου 40 έντυπους τόμους οι οποίοι είναι ταξινομημένοι σε τρεις κατηγορίες που λέγονται Τιπίτακα (*Tiṭṭaka*, στα σανσκριτικά *Tripitaka*), δηλαδή «Τριμερής Κανόνας».¹⁴ Συγκεκριμένα:

1) Το Βίναγια Πίτακα (*Vinaya-piṭaka* – Κανόνας της Μοναστικής Διαγωγής) ασχολείται κυρίως με αρχές και κανόνες—ατομικούς και κοινοτικούς—για τους μοναχούς και τις μοναχές, παρέχοντας μια λεπτομερή περιγραφή για τη λύση του Βούδα στο ζήτημα της διατήρησης της αρμονίας μέσα σε μια μεγάλη και ποικίλη πνευματική κοινότητα.

2) Το Σούτα Πίτακα (*Sutta-piṭaka* – Κανόνας των Ομιλιών), όπου έχουν συλλεχθεί πάνω από 10.000 Ομιλίες, περιέχει ομιλίες, διδαχές, διαλόγους, λεπτομερείς οδηγίες για διαλογισμό, ηθικό κώδικα συμπεριφοράς και συμβουλές για εγκόσμια και πνευματική πρόοδο, που διατυπώθηκαν από τον Βούδα και τους συγχρόνους μεγάλους μαθητές του (*mahā-sāvaka*).

3) Το Αμπιντάμα Πίτακα (*Abhidhamma-piṭaka* – Κανόνας της Ανώτερης Διδασκαλίας) περιέχει την πιο διεξοδική εξήγηση για την ανάλυση και σύνθεση του νου και της ύλης, για την εξαρτημένη φύση τους, αλλά και για την υπέρβασή τους,

---

¹⁴ Το *Tiṭṭaka* μεταφράζεται συνήθως ως «Τρία Καλάθια». Ωστόσο, εδώ δεν πρόκειται κυριολεκτικά για «καλάθια», αλλά για μια κατηγορία, συλλογή ή σύνολο κειμένων. Ο όρος «Κανόνας» αποδίδει αυτό το νόημα, καθώς σημαίνει «σύνολο ιερών κειμένων που θεωρούνται αυθεντικά». Στο PED, η λέξη *piṭaka*, εκτός από τη μετάφραση ως «καλάθι», μεταφράζεται επίσης ως «κύρια κατηγορία του Κανόνα Πάλι» (main division of the Pāli Canon).

διατυπώνοντας ταυτόχρονα μια φιλοσοφία, μια ψυχολογία και μια ηθική, όλα ενσωματωμένα στο πλαίσιο της απελευθέρωσης από τον υπαρξιακό πόνο. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης που ένα τέτοιο έργο διεκπεραιώθηκε με τρόπο διεξοδικό και ρεαλιστικό, χωρίς ανάμειξη οποιασδήποτε δεισιδαιμονίας, μεταφυσικής, αποκρυφισμού, μυστικισμού ή μυθολογίας. Το Αμπιντάμα Πίτακα αποτελούσε αρχικά μέρος του Σούτα Πίτακα, αργότερα όμως κατατάχθηκε ως ξεχωριστή συλλογή του Κανόνα λόγω του μεγάλου μεγέθους του—περίπου επτά με οκτώ έντυποι τόμοι.

Όσον αφορά το μέγεθος του Κανόνα Πάλι, ξεπερνά πάνω από δέκα φορές την Αγία Γραφή. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Βούδας δίδασκε επί σαράντα πέντε χρόνια αναλύοντας ενδελεχώς ποικίλα θέματα.

Η παράδοση του Κανόνα Πάλι

Παρότι δεν υπήρχε γραπτή παράδοση κατά την εποχή του Βούδα, υπήρχε καλά οργανωμένη προφορική παράδοση, με παραλαβή, διατήρηση και μετάδοση γνώσης προφορικά από τη μια γενιά στην άλλη. Η γνώση μεταδιδόταν αδιάκοπα από δάσκαλο σε μαθητή. Αυτό εξασφάλιζε άψογη μετάδοση του περιεχομένου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι διδασκαλίες μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι τα κλασικά κείμενα άλλων πολιτισμών. Ο βασικός λόγος ήταν ότι ο ίδιος ο Βούδας παρότρυνε επανειλημμένα τους μαθητές του να απομνημονεύουν τις Ομιλίες του.

«Να μάθετε πολλές Ομιλίες, να τις απομνημονεύετε, να τις απαγγέλλετε προφορικά, με το σωστό νόημα και τη φρασεολογία, να τις διερευνάτε με τον νου και να διεισδύετε βαθιά στο νόημά τους με κατανόηση».¹⁵

¹⁵ Π.χ. Α ΙΙ, *Dutiyaauruvela-sutta*, σ. 22.

Ο σκοπός της απομνημόνευσης, όπως ανέφερε ο Βούδας, ήταν η διατήρηση και εδραίωση της Διδασκαλίας του για μακροχρόνια περίοδο (*ciratthitika*), κινούμενος από συμπόνια προς τον κόσμο, για το όφελος, την ευημερία και την ευτυχία των θεών και των ανθρώπων.¹⁶

Το ίδιο έκαναν και οι μεγάλοι μαθητές του όπως ο Σαριπούτα (*Sāriputta*), που παρότρυναν τους μοναχούς, λέγοντας: «Πρέπει όλοι μας να απαγγέλλουμε τη Διδασκαλία ώστε να διατηρηθεί και να εδραιωθεί για μακροχρόνια περίοδο, για το όφελος, την ευημερία και την ευτυχία των θεών και των ανθρώπων, από συμπόνια για τον κόσμο».¹⁷

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο ιδανικός μαθητής που συχνά επαινούσε ο Βούδας είναι ο πολυμαθής (*bahussuto*), ο οποίος θυμάται καλά αυτά που έχει μάθει (*sutadharo*) και έχει συσσωρεύσει όσα έχει μάθει (*sutasannicayo*).¹⁸

Ο Βούδας επίσης υπενθυμίζει στους μαθητές του τη σπουδαιότητα της σωστής άρθρωσης των λέξεων για τη διατήρηση και τη συνέχιση της Διδασκαλίας.

«Υπάρχουν δύο πράγματα που οδηγούν στη συνέχιση και τη μη εξαφάνιση της Διδασκαλίας. Ποια είναι αυτά; Οι σωστά αρθρωμένες λέξεις και φράσεις και το σωστά ερμηνευμένο νόημα. Όταν οι λέξεις και οι φράσεις είναι σωστά αρθρωμένες, το νόημα ερμηνεύεται σωστά».

Μάλιστα, ο Βούδας προειδοποιεί τους μαθητές του ότι αντίθετο μπορεί να οδηγήσει στην εξαφάνιση της Διδασκαλίας.¹⁹

Επομένως, η συστηματική απομνημόνευση ήταν μια σκόπιμη προσπάθεια για την άρτια συνέχιση της Διδασκαλίας. Αυτό

---

¹⁶ D III, *Pāsādika-sutta*, σ. 127· D II, *Mahāparinibbāna-sutta*, σ. 219.

¹⁷ D III, *Saṅgīti-sutta*, σ. 210.

¹⁸ A III, *Sīlavanta-sutta*, σ. 113· *Thera-sutta*, σ. 114· *Sutadharasutta*, σ. 119· *Cātuddisa-sutta*, σ. 134· *Yassamdisaṃ-sutta*, σ. 151.

¹⁹ A I, *Adhikaraṇavaggo*, σ. 58.

ήταν σημαντικό όχι μόνο για τη διατήρηση της θεωρητικής πλευράς της Διδασκαλίας, αλλά και για την πρακτική της εφαρμογή που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση από όλον τον υπαρξιακό πόνο και τη δυστυχία.

Συνεπώς, ενθουμούμενοι αυτές και πολλές άλλες παροτρύνσεις του Βούδα, 500 πρεσβύτεροι μαθητές (*Thera*), με επικεφαλής τον σεβάσμιο Μαχά Κάσσαπα, διοργάνωσαν μια Σύνοδο τρεις μήνες μετά την τελική ανάπαυση του Βούδα στο *Νιμπάνα* (*Parinibbāna*). Ήταν στενοί μαθητές του Βούδα και, όπως προαναφέρθηκε, όλοι τους ήταν αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρες των διδασκαλιών του και μάλιστα Άξιοι (*Arahant*), δηλαδή είχαν επιτύχει το υψηλότερο επίπεδο φώτισης. Είχαν απομνημονεύσει και δίδασκαν σε άλλους επί χρόνια αυτά που ο ίδιος ο Βούδας δίδασκε. Ωστόσο, επέλεξαν τον αγαπημένο εξάδελφο και πάνω από είκοσι χρόνια μόνιμο συνοδό του Βούδα, τον σεβάσμιο Άναντα, για να απαντήσει σε ερωτήματα και να απαγγείλει τις Ομιλίες (Σούττες) που είχε ακούσει από τον ίδιο τον Βούδα και τις οποίες είχε απομνημονεύσει. Ένας βασικός λόγος για την επιλογή ήταν ότι ο Βούδας είχε αναγνωρίσει δημοσίως τον Άναντα ως «κορυφαίο μεταξύ των μαθητών του που ήταν πολυμαθείς (*bahussuta*), είχαν καλή μνήμη (*satima*), γρήγορη κατανόηση (*gatima*) και ήταν αποφασιστικοί (*dhitima*)».²⁰

Για την απαγγελία της Βίναγια (Μοναστικής Διαγωγής) επέλεξαν τον σεβάσμιο Ουπάλι (*Upāli*), τον οποίο ο Βούδας είχε δημοσίως αναγνωρίσει ως «κορυφαίο μεταξύ των μαθητών του που ήταν ειδικός στη μοναστική διαγωγή, την οποία έχει αποστηθίσει (*vinayadhara*)».²¹

Η Σύνοδος διευθύνθηκε από τον σεβάσμιο Μαχά Κάσσαπα (*Mahākassapa*), έναν από τους πρεσβύτερους μαθητές του Βούδα, και υποστηρίχτηκε από τον βασιλιά Ατζάτασάττου (*Ajātasattu*). Στο τέλος της απαγγελίας όλες οι Ομιλίες και οι

²⁰ A I, *Catutthavaggo*, σ. 25.

²¹ Ο.π.

κανόνες της μοναστικής διαγωγής εγκρίθηκαν ομόφωνα ως αυθεντική Διδασκαλία. Στη συνέχεια ταξινομήθηκαν σε τρεις Συλλογές, οι οποίες αποτελούν το Τιπίτακα (Τριμερή Κανόνα).

Αυτές οι Συλλογές ανατέθηκαν σε διάφορους πρεσβύτερους μοναχούς και στους διάδοχους μαθητές τους, ώστε να γίνει προφορική μετάδοση προς όφελος των μελλοντικών γενεών. Προκειμένου να διαιωτιστεί μια αδιάσπαστη και αυθεντική προφορική μετάδοση, ήταν απαραίτητη η τακτική και συστηματική απαγγελία. Πρέπει ιδίως να σημειωθεί ότι η απαγγελία αυτή δεν γινόταν από ένα μόνο άτομο αλλά από πολλές ομάδες, που ονομάζονταν «απαγγέλλοντες» (*bhāṇaka*). Σκοπός αυτού του τρόπου συλλογικής απαγγελίας ήταν τα κείμενα να διατηρηθούν άθικτα, χωρίς αλλαγές, τροποποιήσεις ή παρεμβολές. Αν ένα μέλος της ομάδας ξεχνούσε μια λέξη, κάποιο άλλο θα τη θυμόταν. Αν ένα τροποποιούσε, πρόσθετε ή παρέλειπε μια λέξη ή φράση, κάποιο άλλο θα το διόρθωνε. Ήλπιζαν ότι έτσι τίποτα δεν θα μπορούσε να αλλαχθεί, να τροποποιηθεί, να προστεθεί ή να παραλειφθεί.

Μάλιστα, μετά την πρώτη Σύνοδο, διοργανώθηκαν δύο ακόμη Σύνοδοι για την εξακρίβωση της αυθεντικότητας του Τιπίτακα. Η δεύτερη Σύνοδος πραγματοποιήθηκε περίπου 100 χρόνια μετά τον θάνατο του Βούδα, με την υποστήριξη του βασιλιά Καλασόκα, ενώ η τρίτη Σύνοδος τον 3ο αιώνα π.Χ., υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα Ασόκα. Οι διδασκαλίες που παραδόθηκαν μέσω αυτής της αδιάσπαστης προφορικής παράδοσης θεωρήθηκαν πιο αξιόπιστες και αυθεντικές από οποιαδήποτε καταγραφή που θα έκανε ένα και μόνο άτομο πολλά χρόνια μετά τον θάνατο του εκφραστή τους.

Τελικά, οι διδαχές του Βούδα διατυπώθηκαν σε γραπτή μορφή για πρώτη φορά σε μια τέταρτη Σύνοδο τον 1ο αιώνα π.Χ. Αυτή διοργανώθηκε στη Σρι Λάνκα υπό την προστασία του βασιλιά Βαλάγκαμπα (*Valagamba*). Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ολόκληρο το Τιπίτακα μεταφερόταν από γενιά σε γενιά μέσω της αδιάσπαστης προφορικής παράδοσης.

Ακολούθησε η πέμπτη Σύνοδος, η οποία πραγματοποιήθηκε στην πόλη Μάνταλε του Μιανμάρ (Βιρμανίας) το 1871, υπό την υποστήριξη και προστασία του βασιλιά Μίντον. Κύριος στόχος αυτής της Συνόδου ήταν η απαγγελία όλων των διδασκαλιών του Βούδα και η λεπτομερής εξέταση για να διαπιστωθεί αν κάτι είχε αλλάξει, παραποιηθεί ή χαθεί. Επίσης, ήταν το έργο αυτής της Συνόδου να εγκρίνει την εγγραφή ολόκληρου του Τιπίτακα σε 729 μαρμάρινες πλάκες με βιρμανική γραφή, καθιστώντας το «το μεγαλύτερο βιβλίο του κόσμου».

Στη συνέχεια, διεξήχθη η έκτη Σύνοδος το 1954 στην πρωτεύουσα του Μιανμάρ, Γιανγκόν. Αυτή η Σύνοδος ήταν μοναδική, καθώς οι 2.500 λόγιοι μοναχοί που συμμετείχαν προήλθαν από οκτώ διαφορετικές χώρες, κυρίως από την παράδοση του Τεραβάδα, όπου υπήρχε το Τιπίτακα. Όλες οι γραφές του Τιπίτακα εξετάστηκαν επιμελώς και διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχαν μεγάλες διαφορές στο περιεχόμενο των κειμένων. Τέλος, μετά την επίσημη έγκρισή τους από την έκτη Σύνοδο, όλα τα βιβλία του Τιπίτακα, μαζί με τα επεξηγηματικά σχόλιά τους, εκτυπώθηκαν και δημοσιεύθηκαν.

Τοιουτοτρόπως, πραγματοποιήθηκαν έξι επίσημες Σύνοδοι. Μολαταύτα, ακόμα και σήμερα, παρότι χρησιμοποιούνται βιβλία, συνεχίζεται η παράδοση της απαγγελίας και απομνημόνευσης. Μάλιστα, υπάρχουν μοναχοί που μπορούν να απαγγείλουν όλο το Τιπίτακα από μνήμης. Ο Μινγκούν Σαγιάντο από το Μιανμάρ είναι αξιοθαύμαστος για αυτή την ικανότητα του και περιλαμβάνεται στο βιβλίο των ρεκόρ Γκίνες ως ο άνθρωπος με την καλύτερη μνήμη στον κόσμο.²²

Ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο που επιβεβαιώνει την αυθεντικότητα του Τιπίτακα είναι η εσωτερική του συνοχή. Παρά το γεγονός ότι είναι πάνω από δέκα φορές μεγαλύτερο από την Αγία Γραφή, οι αντιφάσεις είναι εξαιρετικά σπάνιες και οι βασι-

²² Mingun Sayadaw Biography DVD, Mingun Association Yangon. Mingun Sayadaw, Wikipedia and Encyclopedia of Buddhism.

κές διδαχές των Τεσσάρων Ευγενών Αληθειών, καθώς και των άλλων χαρακτηριστικών της Διδασκαλίας, αποτελούν το κυρίαρχο θέμα σε όλο το Τιπίτακα.

Η Διδασκαλία φανερή όπως το φως της ημέρας

Το Τιπίτακα αποτυπώνει τη Διδασκαλία και τη Διαγωγή (*dhamma-vinaya*) του ιστορικού Βούδα, η οποία είναι ανοιχτή και φανερή όπως το φως της ημέρας, χωρίς μυστικές ή απόκρυφες δοξασίες και δόγματα. «Η Διδασκαλία και η Διαγωγή που διακηρύσσει ένας Βούδας λάμπει όταν είναι φανερή και όχι απόκρυφη», αναφέρει ο ίδιος, παρομοιάζοντάς την με τον ήλιο που λάμπει όταν είναι φανερός και όχι κρυμμένος πίσω από σύννεφα, καπνό ή σε έκλειψη.²³

Η μυστικότητα και ο αποκρυφισμός είναι σήμα κατατεθέν των ψευδών διδασκαλιών και των λανθασμένων απόψεων (*micchā-ditṭhi*),²⁴ και ο Βούδας αποδοκίμασε όσους παραδέχονταν ότι ακολουθούσαν «μυστικά δόγματα». Λίγο καιρό πριν από την τελική ανάπαυσή του στο *Νιμπάνα* (*parinibbāna*) έκανε μια διάσημη δήλωση όπου είπε ξεκάθαρα ότι καμιά Διδασκαλία του δεν είναι «εσωτερική», «απόκρυφη» ή «μυστική». «Έχω διδάξει τη Διδασκαλία (*Dhamma*) χωρίς να κάνω διάκριση μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού. Ένας Βούδας δεν έχει την “κλειστή χούφτα του δασκάλου” (*ācariyamutṭhi*) όσον αφορά τις διδασκαλίες του», είπε.²⁵ Με άλλα λόγια, ποτέ δεν υπήρχε κάτι κρυμμένο «στο μανίκι του»!

Θθούμενος από οικουμενική φιλικότητα και συμπόνια, ο Βούδας εξήγησε τη Διδασκαλία του χωρίς να κρύβει τίποτα ουσιώδες για την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της συνεχούς περιπλάνησης στον επώδυνο κύκλο της επαναγέννησης και του θανάτου (*saṃsāra* – *σανσάρα*). Έτσι, η Διδασκαλία

²³ A I.283, *Paṭicchanna-sutta*· A II.52, *Upakkilesa-sutta*.

²⁴ A I.282, *Paṭicchanna-sutta*.

²⁵ D II, *Mahāparinibbāna-sutta*, σ. 100· S V, *Gilāna-sutta*, σ. 153.

του είναι από την αρχή ως το τέλος ανοιχτή σε όλους εκείνους που έχουν μάτια να δουν και τη νοημοσύνη να κατανοήσουν. «Αυτό που έχω διδάξει και εξηγήσει σ' εσάς ως Διδασκαλία και Διαγωγή (*dhamma-vinaya*), αυτό θα είναι ο Δάσκαλός σας μετά τον θάνατό μου», δήλωσε.²⁶ Δεν έκανε διακρίσεις σε εκλεκτούς και μη εκλεκτούς μαθητές και δεν έδειξε σε κανέναν ξεχωριστή εύνοια.

Μάλιστα, για να αποφευχθούν αυθαίρετες ερμηνείες, διευκρίνισε ότι αν κάποιος ισχυρίζεται ότι «αυτή είναι η Διδασκαλία, αυτή είναι η Διαγωγή, αυτό είναι το μήνυμα (*sāsana*) του Δασκάλου», τα λόγια του δεν πρέπει ούτε να γίνουν αποδεκτά ούτε να απορριφθούν. Αντίθετα, θα πρέπει να συγκριθούν με τις Ομιλίες (*Sutta*) και τη Διαγωγή (*Vinaya*) του Βούδα. Μόνο όταν συμφωνούν με τις *Sutta* και *Vinaya* μπορεί να λέγεται ότι αυτή είναι η Διδασκαλία του Βούδα. Αν όχι, πρέπει να απορριφθούν.²⁷

Από τα παραπάνω βλέπουμε ευκρινέστατα ότι η Διδασκαλία (*Dhamma*) αναφέρεται μόνο στις *Sutta* και *Vinaya* του Βούδα, όχι σε άλλον Δάσκαλο. Ο Βούδας πρόβλεψε αυτόν τον κίνδυνο της αυθαιρεσίας, όταν δήλωσε ότι ακόμη και κάποιος που έμαθε τις διδασκαλίες και είναι πολύ γνωστός, διάσημος, με πολλούς ακολούθους, λαϊκούς και μοναχούς, μπορεί να έχει λανθασμένες απόψεις (*micchādiṭṭhī*). Συνεπώς, τα λόγια των άλλων πρέπει πάντα να συγκρίνονται με τις *Sutta* και τη *Vinaya* του Βούδα.²⁸

Ο Βούδας πρόβλεψε επίσης ότι στο μέλλον θα υπάρξουν μαθητές που δεν θα ακούν, δεν θα μελετούν και δεν θα κατέχουν τις Ομιλίες του (*Sutta*). Αντίθετα, θα προτιμούν να ακούν, να μελετούν και να κατέχουν τις ομιλίες αλλόδοξων, προκαλώντας έτσι την εξαφάνιση της Διδασκαλίας του (*Dhamma*).²⁹ Αυτή

²⁶ D II, *Mahāparinibbāna-sutta*, σ. 153.

²⁷ D II, *Mahāparinibbāna-sutta*, σ. 124.

²⁸ A III, *Thera-sutta*, σ. 114.

²⁹ S II, *Āṇi-sutta*, σ. 266.

είναι μια σαφής συμβουλή του Βούδα που δείχνει ότι, αν κάποιος θέλει να λέγεται μαθητής του, πρέπει να ακούει, να μελετάει και να κατέχει τις *Sutta* και όχι άλλες διδασκαλίες που, παρότι αποκαλούνται βουδιστικές, στην ουσία είναι μείγμα διάφορων τοπικών θρησκειών και αντιλήψεων.

Εδώ μπορούμε να δούμε την εξέλιξη του Βουδισμού ως ποταμού, με την πηγή του στην κορυφή ενός βουνού. Το νερό στην πηγή είναι καθαρό, όσο όμως κυλάει στην πλαγιά του βουνού προς την κοιλάδα, γίνεται όλο και πιο ακάθατο, επειδή μαζεύει χώμα, άμμο, λάσπη, χόρτα, φύλλα, κ.λπ. Αυτός που θέλει να πιει καθαρό νερό, έχει δύο επιλογές: είτε να πάει στην πηγή είτε να φιλτράρει το νερό που τρέχει ή λιμνάζει μακριά από την πηγή, απομακρύνοντας τη βρομιά και τις ακαθαρσίες.

Παρόμοια, αυτός που θέλει να «πιει» την καθαρή Διδασκαλία του Βούδα, έχει δυο επιλογές: είτε να πάει στην πηγή, που είναι ο Κανόνας Πάλι, είτε να φιλτράρει τη Διδασκαλία που βρίσκεται μακριά από την πηγή, απομακρύνοντας τις ακαθαρσίες που έχουν συσσωρευθεί για αιώνες, κάτι που είναι επίπονο, δύσκολο και απαιτεί μεγάλη σοφία.

Τα κριτήρια για την αυθεντικότητα της Διδασκαλίας

Στο ερώτημα ποια είναι τα κριτήρια για να αξιολογήσει κάποιος την αυθεντικότητα των διδασκαλιών σε σχέση με άλλες, η απάντηση είναι απλή: πρέπει να εξετάσει πότε γράφτηκαν για πρώτη φορά οι διδασκαλίες, από ποιους, αν υπάρχουν αναφορές στην προ Χριστού εποχή, αν οι διδασκαλίες εμπεριέχουν αντιφάσεις σε σχέση με τον Κανόνα Πάλι ή και μεταξύ τους κ.λπ.

Σχετικά με το θέμα των αντιφάσεων, θα δώσουμε ένα παράδειγμα. Όπως αναφέραμε παραπάνω, λίγο πριν από την ανάπαυσή του, ο Βούδας είπε στους μαθητές του ότι δεν έχει τίποτε άλλο να τους διδάξει και δεν έχει κρατήσει στη χούφτα του κρυφή καμία από τις διδασκαλίες του. Ωστόσο, στον Μαχαγιάνα και στον Βατζραγιάνα διδάσκεται ότι ο Βούδας δίδαξε

απόκρυφα τις «ανώτερες διδασκαλίες» του Μαχαγιάνα σ' έναν μικρότερο κύκλο μαθητών που είχαν υψηλότερη αντίληψη. Συνεπάγεται λοιπόν ότι ο Βούδας ψευδολόγησε προς το σύνολο των μαθητών του. Εντούτοις, αυτό δεν αναφέρεται πουθενά μέσα στον Κανόνα Πάλι, και σίγουρα η ψευδολογία δεν οδηγεί στην πνευματική απελευθέρωση και τη Φώτιση.

Στον Βουδισμό Τεραβάδα υπάρχουν δέκα τελειοποιήσεις (*pāramita*) που οι Βούδες και οι μαθητές τους πρέπει να εκπληρώσουν για να πετύχουν τη Φώτιση, εκ των οποίων σημαντική είναι η τελειοποίηση της φιλαλήθειας ή ειλικρίνειας (*sacca-pāramitā*). Στον Βουδισμό Μαχαγιάνα και Βατζραγιάνα όμως υπάρχουν μόνο έξι τελειοποιήσεις από τις οποίες απουσιάζει η έμφαση στην τελειοποίηση της φιλαλήθειας (*sacca-pāramitā*). Αυτή η απουσία αφήνει χώρο για επινόηση ψεύτικων και φανταστικών διδασκαλιών που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις διδασκαλίες του ιστορικού Βούδα. Γι' αυτούς τους λόγους, η αξιοπιστία τέτοιου είδους διδασκαλιών είναι αμφισβητήσιμη. Στις μη τεραβαδικές σχολές διδάσκονται τα λεγόμενα «επιδέξια μέσα» (*upāya*), δηλαδή ότι, για την επίτευξη της Φώτισης ή για τη βοήθεια προς τα όντα, ένας Μποντισάτβα μπορεί να διαπράξει ανήθικες πράξεις, όπως φόνο ή ψευδολογία, αν οι περιστάσεις το απαιτούν. Αυτές οι διδασκαλίες δεν υπάρχουν πουθενά στα αυθεντικά κείμενα και βρίσκονται σε πλήρη αντίφαση με τον Βουδισμό.

Οι παραπάνω διευκρινίσεις κρίνονται απαραίτητες, ειδικά για τον δυτικό άνθρωπο που, κυρίως λόγω άγνοιας και παραπληροφόρησης, ταυτίζει τον Βουδισμό με μεταγενέστερες δοξασίες και προσμεϊξείεις.

Ο Βούδας ως ενσάρκωση του θεού Βίσνου

Άλλες μεταγενέστερες δοξασίες σχετικά με τον Βουδισμό είναι ο μύθος ανάμεσα σε μερικούς ινδουιστές ότι ο Βούδας ήταν μια ενσάρκωση (*αβατάρ*) του θεού Βίσνου, γνωστός ως ένατος

αβατάρ. Ωστόσο, αυτός ο μύθος, που απαντάται στην πουρανική γραμματεία (*purāṇa*), η οποία περιλαμβάνει λαϊκά αφηγήματα, είναι αβάσιμος κυρίως για τους εξής λόγους:

- Ο Βίσνου με το όνομα Βούδας γεννήθηκε στην επαρχία *Κίκατα* (*Kīkaṭa*), της οποίας η ακριβής τοποθεσία είναι αμφισβητούμενη,³⁰ ενώ ο Βούδας Γκόταμα γεννήθηκε στο Λούμπι, η ύπαρξη και τοποθεσία του οποίου επιβεβαιώνονται από αρχαιολογικά ευρήματα.
- Η μητέρα του Βίσνου ήταν η Άνζανα (*Añjanā*)—δεν αναφέρεται το όνομα του πατέρα του ούτε της οικογένειάς του³¹—ενώ η μητέρα του Βούδα Γκόταμα ήταν η Μαχά Μάγια, ο πατέρας του ο Σουντόντανα και το οικογενειακό του όνομα ήταν Γκόταμα.
- Η ιστορικότητα της ενσάρκωσης του Βίσνου δεν έχει αποδειχθεί ούτε ιστορικά ούτε αρχαιολογικά, ενώ η ιστορικότητα του Βούδα Γκόταμα είναι αναμφισβήτητη.
- Η ενσάρκωση του Βίσνου ως Βούδα δεν αναφέρεται στα πιο αρχαία κείμενα του Βισνουισμού, γνωστά ως *Pāñcarātra*. Αντί για τον Βούδα, σε αυτά τα κείμενα ο Βίσνου αναφέρεται ως Μπαλαράμα (*Balarāma*).
- Η λέξη «ενσάρκωση» (*αβατάρ*) δεν απαντάται στη βεδική γραμματεία, ωστόσο εμφανίζεται σε ανεπτυγμένες μορφές στη μεταβεδική γραμματεία, και ιδιαίτερα στην πουρανική γραμματεία (*purāṇa*) μετά τον 6ο αιώνα μ.Χ. Επίσης, οι πρώτες εκδοχές των διάφορων *purāṇa* πιθανότατα είχαν συντεθεί μεταξύ του 3ου και του 10ου αιώνα μ.Χ.³²

---

³⁰ O.P. Bharadwaj, *Studies in the Historical Geography of Ancient India* (Sundeep Prakashan, 1986), σ. 210.

³¹ *Bhāgavata Purāṇa* 1.3.24.

³² Collins, Charles Dillard (1988): *The Iconography and Ritual of Śiva at Elephanta*. SUNY Press. σ. 36.

- Η σύνθεση του *Bhāgavata Purāṇa*, όπου αναφέρονται ο τόπος γέννησης και η μητέρα του Βίσνου, ολοκληρώθηκε πιθανώς μεταξύ του 8ου και του 10ου αιώνα μ.Χ., αν και δεν αποκλείεται να είχε γραφεί ήδη από τον 6ο αιώνα μ.Χ.³³
- Η λατρεία του Βίσνου αρχίζει να κυριαρχεί στην Ινδία στη διάρκεια της αυτοκρατορίας Γκούπτα (*Gupta*) από τον 4ο αιώνα μ.Χ.³⁴ Οι κυβερνήτες Γκούπτα και οι ινδουιστές ιερείς επέλεξαν να δηλώσουν τον Βούδα ως ενσάρκωση του Βίσνου και να τον εντάξουν στο ινδουιστικό πάνθεο σε μια προσπάθεια να κερδίσουν τους βουδιστές όταν ο ορθόδοξος Βραχμανισμός απειλήθηκε από τη δημοτικότητα του Βουδισμού και του Τζαϊνισμού.³⁵ Όπως μαρτυρεί το *Bhāgavata Purāṇa*, σκοπός της ενσάρκωσης ήταν «να παραπλανήσει τους ανθρώπους που φθονούν τους θεούς» (*sammohāya sura-dviṣām*)³⁶ και να τους προτρέψει να λατρεύουν και να θυσιάζουν στους θεούς.
- Ο Ινδουισμός, με το πάνθεο των θεών Βίσνου, Κρίσνα, Ράμα, Σίβα, Γκανές, Χανουμάν κ.λπ. δεν υπήρχε ως θρησκεία την εποχή του Βούδα Γκόταμα, τον 6ο αιώνα π.Χ. Η κυρίαρχη θρησκεία της εποχής ήταν γνωστή ως Βεδισμός ή Βραχμανισμός, με διαφορετικό πάνθεο.
- Ο Ινδουισμός, όπως τον γνωρίζουμε σήμερα, μπορεί να αποδοθεί στο πρωτοποριακό έργο του Σανκάρατσαρια (*Śaṅkarācārya*), ο οποίος έζησε από το 788 έως το 820 μ.Χ. Αυτός ενοποίησε τις πέντε σύγχρονες ινδουιστικές αιρέσεις των *Sāṅkhya*, *Vaiśeṣika*, *Mīmāṃsā*, *Nyāya*, *Yoga* και *Vedānta*. Καθιέρωσε τις δέκα Κοινότητες των ινδουιστών μοναχών (*Daśa-nāmi-saṃnyāsī*) με βάση το βουδιστικό μοναστικό μοντέλο και ίδρυσε

³³ Sheridan, Daniel (1986): *The Advaitic Theism of the Bhāgavata Purāṇa*. Columbia, Mo: South Asia Books.

³⁴ Hāṇḍā, Omacanda (1994): *Buddhist Art & Antiquities of Himachal Pradesh: Up to 8th Century A.D.* Columbia, Mo: South Asia Books. σ. 40.

³⁵ Doniger O'Flaherty, Wendy (1988): *The Origins of Evil in Hindu Mythology*, Motilal Banarsidass Publ.

³⁶ *Bhāgavata Purāṇa* 1.3.24.

τέσσερις μεγάλες αρχιερατικές έδρες (*pīṭha* ή *maṭha*) στα τέσσερα σημεία της πυξίδας. Αυτό επηρέασε και τη διάδοση του μύθου περί της ενσάρκωσης του Βίσνου ως Βούδα.

Στη βουδιστική παράδοση, ο Βούδας Γκόταμα δεν θεωρείται *αβατάρ* του Βίσνου ή οποιασδήποτε άλλης θεότητας. Στην πραγματικότητα, ο Βούδας απέρριψε την ιδέα ενός Θεού Δημιουργού. Αφετέρου, δεν προσπάθησε να αρνηθεί τους βεδικούς θεούς (με μικρό θήτα) της εποχής του, απλώς ανέφερε ότι αυτοί δεν μπορούν να προσφέρουν την απελευθέρωση από τον υπαρξιακό πόνο, επειδή οι ίδιοι δεν είναι απαλλαγμένοι από το πάθος (*rāga*), το μίσος (*dosa*) και την αυταπάτη (*moha*).³⁷ Γι' αυτό δίδαξε την Ευγενή Οκταμελή Οδό, την οποία θα αναλύσουμε στο Κεφ. VI. Μέσω αυτής, ο άνθρωπος μπορεί να αγωνιστεί για τη δική του απελευθέρωση (*mokṣa*) και να μη βασίζεται σε δήθεν σωτήρες θεούς.

Ο Βούδας ως ινδουιστής και μεταρρυθμιστής

Υπάρχει ένας συχνά αναφερόμενος αλλά ανεπαρκώς τεκμηριωμένος ισχυρισμός ότι ο Βούδας ήταν ινδουιστής, ο οποίος επιδίωξε να μεταρρυθμίσει την ορθόδοξη θρησκεία. Εκτός από την αναχρονιστική χρήση του όρου ινδουιστής, είναι λάθος επειδή ο Βούδας απέρριψε τις τελετουργικές θυσίες και τους ισχυρισμούς των ιερέων ως θρησκευτικές αυθεντίες και ανέθεσε στους θεούς εκείνης της εποχής έναν ασήμαντο ρόλο στο σχέδιο των πραγμάτων, επιμένοντας ότι οι ίδιοι οι θεοί ήταν μη φωτισμένα όντα και χρειάζονταν τη διδασκαλία όσο και οι άνθρωποι.

Ακόμη ένας ισχυρισμός ότι «ο Βουδισμός προέκυψε από τη σκέψη των Ουπανισάδων και αργότερα συγχωνεύτηκε σε αυτήν» μπορεί εύκολα να απορριφθεί. Αρκεί να πούμε ότι αυτό

---

³⁷ S I, *Dhajagga-sutta* σ. 218.

που είναι κεντρικό στον Βουδισμό είναι η διδαχή του μη εαυτού ή ψυχής (*anātma, ανάτμα*), η οποία αρνείται την ύπαρξη του ατομικού εαυτού και είναι αδιάφορη προς τον Ύψιστο ή Παγκόσμιο Εαυτό (*Paramātman* ή *Parabrahman*), με τον οποίο ασχολείται κυρίως η σκέψη των Ουπανισάδων.

Η παρακμή του Βουδισμού στην Ινδία

Ο Βουδισμός ρίζωσε στην Ινδία, όπου άνθισε για αιώνες με βασιλική και λαϊκή προστασία και απολάμβανε την υποστήριξη ισχυρών ηγετών. Οι διδασκαλίες του έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς και είχαν μεγάλη επιρροή σε διάφορες κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Οι ρίζες του εξαπλώθηκαν σε γειτονικές χώρες και διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα, καθώς υπάρχουν εμφανή σημάδια της διάδοσής του. Παρ' όλα αυτά, από τον 12ο αιώνα ο Βουδισμός παρακμάζει στην Ινδία λόγω διάφορων παραγόντων που εκδηλώθηκαν σταδιακά. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής:

1. *Η άνοδος του Ινδουισμού*: Η αναζωογόνηση του Ινδουισμού με νέα πάνθεα, με θεούς συχνά πολεμοχαρείς, και η αναβίωση της ινδουιστικής θεολογίας και μυστικιστικής φιλοσοφίας, των τελετουργιών και της εγκόσμιας λογοτεχνίας, περιόρισαν την επιρροή του Βουδισμού στην Ινδία. Επιπλέον, ο Ινδουισμός απορρόφησε πολλές βουδιστικές έννοιες και ιδέες, γεγονός που οδήγησε στην ανάμειξη των δύο θρησκειών και την παραποίηση τους σε πολλά επίπεδα.
2. *Προστασία και υποστήριξη*: Ο Βουδισμός άκμασε στην Ινδία όταν απολάμβανε βασιλική προστασία και υποστήριξη από ισχυρούς ηγεμόνες. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, πολλοί ηγεμόνες άρχισαν να προτιμούν τον Ινδουισμό και η υποστήριξή τους στον Βουδισμό εξασθένησε.

3. *Απώλεια διακριτής ταυτότητας*: Καθώς ο Βουδισμός εξαπλωνόταν στην Ινδία, ενσωμάτωσε πολλές τοπικές πεποιθήσεις και πρακτικές από διάφορες περιοχές, ιδιαίτερα με την άνοδο του Βουδισμού Μαχαγιάνα. Αυτό, με τη σειρά του, οδήγησε σε απώλεια της διακριτής ταυτότητάς του και τον έκανε λιγότερο ελκυστικό για πιθανούς ακολούθους.

4. *Μουσουλμανικές εισβολές*: Από τον 12ο αιώνα, μια σειρά από μουσουλμανικές εισβολές και κατακτήσεις στην Ινδία συνέβαλαν στην πτώση του Βουδισμού. Στις εισβολές αυτές πολλά βουδιστικά μοναστήρια, ναοί, πανεπιστήμια και κέντρα μάθησης καταστράφηκαν.

Η επιβίωση του Βουδισμού σε γειτονικές χώρες

Ωστόσο, ο Βουδισμός επιβίωσε και άκμασε σε αρκετές χώρες της βόρειας, νότιας, νοτιοανατολικής και ανατολικής Ασίας, όπου εξακολουθεί να ευδοκιμεί και να ασκείται από εκατομμύρια ανθρώπους.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο Βουδισμός εισήχθη στις δυτικές χώρες αφενός από έναν σημαντικό αριθμό δυτικών διανοουμένων, φιλοσόφων, ψυχολόγων και καλλιτεχνών, και αφετέρου από μεγάλο αριθμό μεταναστών, αρχικά από την Κίνα και την Ιαπωνία και αργότερα από άλλες χώρες, ιδιαίτερα από τη νοτιοανατολική Ασία. Η μετάφραση βουδιστικών κειμένων σε ευρωπαϊκές γλώσσες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της βουδιστικής σκέψης. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά, η δημοτικότητα και η αναγνώριση του Βουδισμού αυξήθηκαν σημαντικά στη Δύση, με την ίδρυση βουδιστικών κέντρων και μοναστηριών, ενώ βουδιστικές πρακτικές, όπως ο διαλογισμός, έχουν ενσωματωθεί σε διάφορους τομείς της δυτικής κοινωνίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την ιστορικότητα του Βούδα και τα στοιχεία που αποδεικνύουν τη γνησιότητα της ιστορικής του ύπαρξης.

